

ONTMOETINGEN IN HET WESTEN

Leesexemplaar

Ontmoetingen in het Westen

EEN WERELDGESCHIEDENIS

Johan Verberckmoes

P E L C K M A N S

Inhoud

INLEIDING: DE WERELD TEN WESTEN VAN JERICHO	9
De Atlantische Oceaan, de Sahara en de Middellandse Zee	12
Oceanen en zeeën als contactzones	15
Op de golfslag van culturen: overzicht van de hoofdstukken	21
Praktische afspraken	25
Dankwoord	26
1. DE OUDSTE WESTELIJKE GLOBALISERINGEN	29
<i>Big history in Amerika</i>	30
<i>Het hoge Incapad over</i>	33
De opwarming van de Sahara	37
De formidabele Middellandse Zee als <i>hotbed</i> van culturen	41
<i>Feniciërs i tutti quanti</i>	43
2. ARABIËREN, VIKINGEN EN CHRISTENEN ONDERWEG (7^e TOT 12^e EEUW)	47
De islam naar het Westen	47
<i>Al-Andalus in the making</i>	48
<i>Al-Andalus glanst onder de Omajjaden</i>	52
<i>Al-Andalus als culturele draaischijf</i>	54
<i>De Sabara loopt zich warm</i>	59
<i>Een westelijke jibad</i>	62
Scandinavische globalisering	64
Kruisvaarders en handelssteden in het Middellandse Zeegebied	70
<i>Contactrijke kruisvaarten</i>	71
<i>Contactgevoelige Italianen</i>	75

3. DE MIDDELLANDSE ZEE IN DE BALANS TUSSEN OOST EN WEST (13^e TOT 15^e EEUW)	79
De westelijke Middellandse Zee en de Sahara als globaliseringshubs	81
<i>13^e-eeuwse expansie en 14^e-eeuwse crisis</i>	82
<i>Moslims in de westelijke Middellandse Zee</i>	88
<i>15^e-eeuwse christelijke koningen zwaaien met privileges</i>	92
De lokroep van de Saharahandel	94
Ottomanen aan de Middellandse Zee	97
<i>Een Ottomaanse nieuwkomer</i>	99
<i>Ottomaanse regeerkunst</i>	102
Portugese interacties aan de Atlantische kusten van West-Afrika	106
<i>Zeemanskunst op de woelige oceaan</i>	107
<i>Slavenhandel en Portugees-Afrikaanse creolisering</i>	110
4. MONDIALISERING IN DE LANGE 16^e EEUW	117
1492: een nieuwe horizon voor de wereld?	119
Ottomaanse wereldheerschappij	124
<i>De nieuwe keizers</i>	125
<i>Een superdiverse Ottomaanse wereld</i>	130
West-Afrikaanse mondialisering	137
Vroege uitwisselingen over de Atlantische Oceaan	142
<i>Trans-Atlantische routes</i>	142
<i>Trans-Atlantische migraties</i>	145
<i>Trans-Atlantische biologische uitwisselingen</i>	149
Het Spaans-Portugees-Habsburgse wereldrijk (1580-1640)	152
<i>De vier werelddelen</i>	153
<i>Interculturele bemiddelaars/mediadores culturales</i>	158
<i>Een schuchtere Nederlandse mondialisering</i>	162
5. EEN TRANS-ATLANTISCHE WERELD (17^e EN 18^e EEUW)	167
Een uitdijende oceaan	170
<i>Spaanse, Portugese en indiaanse grenzen in Amerika</i>	171
<i>De Caraïben en Noord-Amerika als transnationale zones</i>	175
<i>Atlantische aantrekkingskracht in West-Afrika</i>	182
<i>Aan de Atlantische kusten van Europa</i>	188

<i>De Middellandse Zee als globaal knooppunt</i>	192
<i>Mondialisering op Ottomaanse schaal</i>	196
Diaspora's	201
<i>Slaven</i>	203
<i>Matrozen</i>	211
Religieuze wereldbeelden	215
6. WESTERSE GLOBALISERING IN DE 19^e EEUW	225
De roep om vrijheid (1776-1804)	227
Alternatieve vrijheden (1805-1830)	233
<i>Vrijheid in oost en west</i>	233
<i>Antislavernij en religieuze beroving</i>	242
Het industriële startschot van de wereld (1830-1851)	249
<i>De Atlantische industriële revolutie</i>	250
<i>De verwestering van de Middellandse Zee</i>	257
Slaven van de globale economie (1850-1880)	266
<i>Eindigt slavernij ooit?</i>	266
<i>Arbeidsmigraties</i>	279
De wereld verscheurd (1880-1914)	281
<i>Migraties en interculturele verhoudingen</i>	282
<i>Afrika's opdeling</i>	291
<i>Ottomaanse versplintering</i>	294
7. EEN WISSELVALLIG WESTEN IN DE 20^e EEUW	301
Koloniaal machtsvertoon en transnationale alternatieven (1914-1939)	302
<i>West en oost berschikt</i>	303
<i>Panafrikanisme en Afrikaanse diaspora</i>	308
<i>Koloniale religie</i>	314
De re-atlantisering van de wereld (1940-1970)	318
<i>Een Noord-Atlantisch Westen</i>	319
<i>Zuid-Atlantisch en niet-gebonden</i>	322
<i>De Cubaanse navel van de wereld</i>	325
<i>De verstrengeling van noord, zuid, oost en west</i>	328
De echte globalisering sinds de jaren 1970	337
<i>Cuba en Nigeria</i>	338

<i>Op verschillende continenten leven</i>	341
<i>Gecreoliseerde Caräiben</i>	342
<i>Globale religie</i>	344

EPILOOG	347
----------------	-----

LEESWIJZER	353
-------------------	-----

INLEIDING

De wereld ten westen van Jericho

Het Westen wordt in dit boek begrepen als de wereld van de Atlantische Oceaan, van de Amerikaanse tot de Afrikaanse en Euraziatische kusten, en uitgebreid naar de Middellandse Zee en West-Afrika. Dat is een bewuste keuze. Een globale geschiedenis van het afgelopen millennium kan immers niet voorbijgaan aan de heel verschillende vormen van interculturele contacten en relaties die er bestaan hebben aan de kant van de wereld ten westen van Azië en ten oosten van de Stille Oceaan. Enkel de focus richten op de Atlantische Oceaan is anderzijds fors misleidend, want het betrekken van Amerika bij het wereldgebeuren is niet alleen een langzaam proces geweest, het is ook een relatief korte fase geweest in de mondialiseringsprocesen. Daarom wordt de idee van een door het Westen gedomineerde Atlantische ruimte als grondslag van onze huidige globalisering in dit boek volledig verlaten. Interculturele contacten op wereldschaal waren veel ouder dan van 1492. Zelfs toen de christelijke Europese staten omstreeks 1200 schuchter aan mondialisering begonnen te doen, waren ze sterk afhankelijk van de routes die islamitische en West-Afrikaanse rijken al lang uitgetekend hadden. Toen vanaf omstreeks 1600 de Europese kolonisaties in de Atlantische ruimte eenmaal goed op gang kwamen, hing het succes van de kolonistoren af van een wisselwerking met de anderen op wiens gronden ze kwamen of die ze als slaven tewerkstelden. Toen omstreeks 1800 een geglobaliseerde wereld een feit begon te worden, was de Atlantische ruimte een goed ontwikkeld deel daarvan. Maar de Atlantische Oceaan was nooit een zelfstandige wereld van het Westen. Het was altijd een ruimte van interculturele contacten op vele niveaus. Met het Westen wordt in dit boek dus in pragmatische zin de wereld bedoeld ten westen van Jericho op de westelijke Jordaanoever, de oudste permanent bewoonde stad ter wereld.

Mondialisering is een proces van uitwisseling, zowel van mensen en objecten als van (religieuze en andere) ideeën die uiteenlopende regio's in de wereld met elkaar in contact brengen. Het is geen geheim dat mondiale interacties al vele duizenden jaren via allerlei oosterse wegen verlopen. Langs de westelijke kant van de wereld, bijvoorbeeld ten westen van Jericho, kwamen de interculturele uitwisselingen lang-

zamer op gang, maar ze creëerden mettertijd een fundamentele herschikking van het wereldgebeuren. De balans en afwisseling tussen oosterse en westerse assen van ontwikkeling is een van de grote uitdagingen van onze tijd. Het concept globalisering is recenter dan de begrippen wereldgeschiedenis en mondialisering. Globalisering wijst op processen van interactie waarbij regio's over lange afstanden in nauw contact met elkaar komen. Het verschil met mondialisering is dat globalisering tot grootschalige aanpassingen op wereldschaal leidt, waarbij regio's onlosmakelijk met elkaar verbonden blijven. In de lange aanloop van mondialisering in de wereldgeschiedenis konden de banden weer losser gemaakt worden, in de geglobaliseerde wereld van vandaag kan dat niet meer. Een Atlantisch perspectief op de wereldgeschiedenis laat zien hoe die overgang van mondialiseringsprocessen naar globaliseringsprocessen gebeurd is. De sleutel daarvoor is het interculturele, een proces van uitwisselingen en wederkerigheid, waarvan het voortbestaan van culturen afhangt. Een geschiedenis van het Westen als een van de contacten tussen culturen zet dus in op de onderlinge relaties van culturen en regio's over lange afstanden als verklaring voor het verloop van de wereldgeschiedenis in wat als de meer westelijke gebieden van de wereld gepercipieerd wordt. Het is een geschiedenis van Jericho tot São Paulo; die laatste is een van de huidige wereldsteden waar politieke, sociale, etnische en culturele grenzen voortdurend doorsneden worden.

Het Westen zoals het in dit boek opgevat wordt, is dus geen geografisch nauwkeurig afgebakende zone die een eigen historische rol vervuld zou hebben. Dat is een mythologische voorstelling van zaken die vooral na de Tweede Wereldoorlog in het Westen opgang maakte. De Atlantische Oceaan wordt in dit boek behandeld als horizon en als communicatieruimte. Dat is in lijn met de recentste opvattingen over globale geschiedenis (*global history*), die wijzen op verbindingen (*connected history*) en de wisselwerking tussen van bovenaf en van onderuit. Anders dan meer traditionele geschiedenissen doen vermoeden start een geschiedenis van de Atlantische ruimte niet met Columbus. De Atlantische Oceaan was al voor de oudste culturen van de Middellandse Zee een horizon. Toen grote religies als de christelijke godsdienst, vanaf onze jaartelling, en de islam vanaf de zevende eeuw van onze jaartelling, zich vanuit het oostelijke bekken van de Middellandse Zee over de toenmalige wereld begonnen te verspreiden, kwamen nieuwe golven van mondialisering tot stand. Die gingen vooral oostwaarts, maar hadden ook westwaartse tendensen. Het kleine broertje christelijk Europa was lange tijd schatplichtig aan wat er aan impulsen vanuit het Oosten kwam. De ontdekking van de westwaartse horizon was voor de christenen een proces van lange adem. De langdurige Ottomaanse staat was van de veertiende tot de twintigste eeuw de oostelijke buffer waarmee de christelijke staten fors rekening hielden en een staat die veel intercultureel verkeer zag passeren. De Sahara en vanaf het einde van de vijftiende eeuw de Atlantische kusten van West-Afrika waren zones die met nieuwe types van uitwisselingen op grote schaal experimen-

teerden. Toen Columbus in 1492 Amerika ontdekte, was het bedje van mondiale interactie dus al lang gespreid. Kruisbestuivingen tussen alle continenten zijn sinds 1500 een grote motor van het wereldgebeuren en afhankelijk van hun perspectief zien historici vanaf de zestiende eeuw globaliseringsprocessen ontstaan.

Niet de opgang van het Westen centraal zetten heeft als implicatie dat er in dit boek naar rand- en doorgangsregio's gekeken wordt om te zoeken naar factoren van mondialisering en globalisering. De islamitische Middellandse Zee, de Sahara, de West-Afrikaanse kusten, Brazilië en de Caraïben krijgen in dit boek als mondiale zones proportioneel veel meer aandacht dan de klassieke zones van expansie zoals de West-Europese christelijke staten en Noord-Amerika. Dat gebeurt niet alleen omdat er over die laatste al vele nuttige syntheses voorhanden zijn, in tegenstelling tot de eerste, maar ook omdat het beoogde decentraliseren van de wereldgeschiedenis grote behoefte heeft aan andere accenten. Ook koloniale ondernemingen hielden altijd rekening met wat de gekoloniseerden deden, zoals de postkoloniale geschiedschrijving ons geleerd heeft. Het perspectief van interculturele geschiedenis dat ik aanhang wil uitdrukkelijk afstappen van politieke en economische dominantie als leidende principes om die geschiedenis te schrijven. Interculturaliteit is het historische gevolg van de mondiale uitwisselingen van mensen, ideeën en objecten langs de wegen van politieke en economische overheersing, en dat hield zowel onderwerping en conformisme als verzet en reactie in. De Atlantische wereld was niet de voorwaarde voor de opgang van het Westen. Het was veel meer dan dat. Het was een oefenterrein voor mondiale uitwisselingen die onze huidige multipolaire wereld kenmerken. Het is een wereld waarin permanent grenzen overschreden werden, een wereld van schuldbeladen slavernij van South Carolina tot Nigeria, van een veelheid aan godsdiensten, van verzet tegen kolonialisme op alle breedtegraden maar ook van het zich toe-eigenen van het discours van kolonialisme, van de meest genadeloze en moordende kolonisatie en uitbuiting, maar ook van culturele explosie en symbiose.

Ik moet nog even benadrukken dat in ons aller hoofd de Atlantische ruimte al te gemakkelijk begrepen wordt als het sluitstuk van de wereldgeschiedenis. Vooral in een West-Europees perspectief wordt de wereld rond de Atlantische Oceaan vaak geïnterpreteerd als de plaats waar onze geschiedenis van politieke emancipatie en economisch overwicht definitief geschreven zou zijn. Daar valt veel op af te dingen. Zowel in het Spaanse koloniale rijk als ten tijde van de Noord-Atlantische, Angelsaksische economische wereldheerschappij in de negentiende eeuw, als tijdens de opgang van de Verenigde Staten als grootmacht in de twintigste eeuw, zijn er tegelijk vele andere historische evoluties geweest die mee onze huidige wereld bepalen. Naast de christelijke godsdienst in al haar variaties waren er de islam en natuurreligies zoals in West-Afrika. Qua arbeidspotentieel en culturele productie is de Afrikaanse slavenhandel in de Atlantische wereld een operatie geweest met de meest verstrekkende en onbedoelde gevolgen. Vele eeuwen hadden Europese christenen de

Ottomaanse wereld in het vizier, zowel voor de gruwel als voor de glorie, en in veel mindere mate de overzeese Amerikaanse wereld. De ritmes van de Saharahandel hebben in de tijd uitgestrekt veel langer de wereld van de Middellandse Zee bepaald dan de atlantisering van de wereld. Het zijn slechts een handvol voorbeelden van de thema's die in dit boek aan de orde zijn en die er alle op gericht zijn om een gedecentraliseerde visie op het wereldgebeuren uit te ademen met als ankerpunt een grote Atlantische wereld.

DE ATLANTISCHE OCEAAN, DE SAHARA EN DE MIDDELLANDSE ZEE

De Atlantische Oceaan is vanaf omstreeks het jaar 1000 fors in de belangstelling gekomen. Toen bouwden Vikingen in de noordelijke rafels van de oceaan een globale contactzone uit. Doordat diezelfde Scandinaviërs via hun zuidelijke connecties en via Arabische tussenpersonen aan Chinese zijde en Afrikaans goud kwamen, participeerden zij in de duizenden jaren oude mondialisering in Eurazië en Afrika. In dat perspectief is een westelijke mondialisering ongeveer een millennium oud. Daarmee relatieve ik 1492, maar pleit ik ook voor wat in het academische taalgebruik een decentraliseren van de Atlantische ruimte wordt genoemd. De Atlantische Oceaan als fysisch gegeven was immers constant in beweging wat betreft haar historische en dus menselijke dimensies. Daar wil dit boek op inzetten. Daarom gaat de blik niet alleen naar wat er na de westerse kolonisatie sinds Columbus gebeurde, maar ook naar wat zich in deze periode in de West-Afrikaanse Sahara en in het Middellandse Zeegebied afspeelde. Die ruimtes waren immers met vele tentakels aan het Atlantische gebeuren vastgelijmd.

De globalisering is niet van vandaag op morgen een feit geweest. Onder globalisering verstaan we de uitwisseling van mensen, goederen, diensten en ideeën over lange afstanden, met als gevolg dat culturen hecht met elkaar verbonden raken en elkaar wederzijds veranderen en dat op wereldschaal. Naargelang het perspectief dat men aanneemt kan die globalisering als ouder of jonger geïnterpreteerd worden. Wie versnelde en massale communicatie op wereldschaal als norm neemt, zal het ontstaan van de globalisering ten vroegste in de jaren 1970 laten beginnen. Wie een economische parameter zoals de circulatie van goederen en kapitaal hanteert, komt erop uit dat rond 1800 een terechte startdatum is. Anderen hangen hun betoog op aan concrete data, zoals de start in 1571 van een rechtstreekse en door Spanje georganiseerde scheepsverbinding tussen Mexico en Manila, die de Chinese economie voorzag van het broodnodige zilver uit Amerikaanse mijnen. En de datum die iedereen kent, is die van de eerste stap van Columbus op Guanahaní (de plaatsnaam in het lokale Taino, Columbus doopte het San Salvador: Christus de Redder), een eiland

van de Bahama's, op 12 oktober 1492. Columbus' onderneming kwam er omdat de oceaan al eeuwen in het vizier van zeelieden lag. Al vanaf omstreeks 1300 verkenden Portugezen, Spanjaarden en Italianen, en in hun kielzog ook bewoners van andere naties, de Atlantische eilanden ten westen van Europa en Afrika. En eerder waren er dus de Vikingen geweest met hun rosse baarden.

Het eerdergenoemde millennium van mondialisering zou gereduceerd kunnen worden tot een half millennium van globalisering, want pas omstreeks 1500 trokken Iberische schepen de rits van de wereld dicht. Zoals de openstaande rits van een kledingstuk had de stormachtige Atlantische Oceaan tot 1492 Amerika van de andere continenten gescheiden gehouden. Na 1492 kon iedereen de wereld effectief helemaal rond. Toen volgden nieuwe golven van mondialisering elkaar snel op. De Iberische wereldrijken, in competitie met expanderende Noord-Europese protestantse staten, maakten van de Atlantische Oceaan een schakelzone voor grootschalige onderlinge contacten tussen continenten. Dat had op iedereen impact, de hele wereld rond. Circa 1800 was de Atlantische ruimte volledig geïntegreerd in een globale mondialisering. De politieke en industriële revoluties gaven de Atlantische Oceaan een groot aandeel in de wereldontwikkeling. Het gevolg waren grootschalige bevolkingsmigraties, die omstreeks 1900 het aandeel van de Atlantische Oceaan in de globalisering van de wereld andermaal scherpstelden. In de twintigste eeuw rukte de Atlantische profilering van de wereld in de hoofden van sommigen steeds sneller op. Dat was niet alleen omwille van de trans-Atlantische samenwerking van de westerse grootmachten, maar ook door de reacties op de westerse dominantie. Ook toen was echter al duidelijk dat de Atlantische Oceaan via haar connecties met de andere oceanen en grote landroutes geen onderscheiden ruimte was. De versnelde globalisering sinds de jaren 1970 luidde een nieuwe fase in. De Atlantische Oceaan was voortaan nauwelijks nog specifiek te onderscheiden in de globaliseringsprocessen.

Door de Atlantische Oceaan als referentiepunt te nemen, wordt een ecologische ruimte centraal gesteld die erg bepalend is geweest voor de geschiedenis van de wereld. Velen zullen daarbij denken aan de opgang van het Westen en haar dominantie in de wereld. Dit boek wil die idee fors relativeren en eigenlijk tenietdoen. Mijn pleidooi is om de globalisering in de Atlantische Oceaan (en bij uitbreiding alle globalisering post-1492) te zien als een proces van wederzijdse invloeden. De koloniserende staten ontwikkelden zich door onderlinge concurrentie en door onderlinge overname van wat de ander uitprobeerde. Bovendien waren er steeds de reacties van de lokale bevolking, die telkens hun weerslag hadden op hoe de kolonie eruitzag. Met andere woorden, een globaliseringstraject was vanaf omstreeks 1500 geen exclusief voorrecht van enkele koloniserende staten en haar elites, noch bestuurden zij dat proces vanuit hun hoofdsteden. Het tegendeel was waar. De Atlantische oriëntatie van de wereldgeschiedenis betrok vanaf het begin iedereen bij het proces van koloniale machtsopbouw en interculturele uitwisseling. In een langetermijnperspectief is

de geglobaliseerde Atlantische Oceaan een interactiezone geweest waarin de dynamiek van uitwisselingen polycentrisch was en dus met diverse actoren en niet louter vanuit één kant gestuurd. Als wij Atlantisch denken, vinden wij in onszelf een Europeaan, een Amerikaan, een Afrikaan én een Aziaat terug – de Aziaat omdat de koloniale contacten vanuit het Westen naar het Oosten gelijktijdig ontstonden met de uitbouw van de Atlantische ruimte na 1492. Nog anders gezegd: zowel degenen met de politieke en economische macht als degenen die de slachtoffers, collaborateurs of saboteurs van die machtsuitoefening waren hebben de transoceanische globalisering mee gevormd.

Deze globale geschiedenis van het Westen begint omstreeks het jaar 1000 en niet in 1492. We willen daarmee vooral wijzen op de interculturele factoren die de globaliseringsgeschiedenis schragen. De pogingen van Spanje en Portugal om de Atlantische Oceaan op te varen kenden immers een lange voorgeschiedenis van verkenning van Atlantische eilanden vanaf de dertiende eeuw. De Iberische landen hadden al eeuwen geëxperimenteerd met economische kolonisatie voor zij het Atlantische plantagemodel in Amerika toepasten. En, zoals al gezegd, er waren ook de Vikingen geweest. Maar nog belangrijker was dat zowel de mediterrane regio's als de Noord-Europese en de West-Afrikaanse vanaf omstreeks het jaar 1000, en soms ook al lang voordien, vele interculturele contacten hadden gehad die hen gesmeed hadden tot wat ze waren. De islamwereld en de joodse wereld stonden in een nauwe relatie met de christelijke wereld en dat had ook na 1492 een blijvende impact. De Middellandse Zee was sinds de kruistochten een woelige ruimte van onderlinge confrontaties en contacten geweest en ook dat bepaalde mee dat de trans-Atlantische kolonisering er een was van onderlinge concurrentie en positionering. Voor alle christelijke staten was de grootste frustratie de almacht van de Ottomaanse en Safawidische wereldrijken, die hen alle rechtstreekse toegang tot de schatten van het Oosten ontzegden. Zonder de moslimrijken zou Columbus nooit naar het westen gevaaren zijn. De Middellandse Zee past in haar interacties volop bij de Atlantische Oceaan.

De Atlantische Oceaan en haar geboortekanaal de Middellandse Zee zijn dus het onderwerp. Maar ik beschouw beide watermassa's niet als entiteiten met een eigen geschiedenis. Integendeel, het waren contactzones voor de expansie van staten en steden. De spelers in het wereldgebeuren waren de handelaars, machthebbers, missionarissen, slaven en avonturiers die onder invloed van culturele en ecologische factoren contacten zochten met anderen. Dat was altijd een collectief gebeuren en de dynamiek van die groepen bepaalde de stroomversnellingen, belemmeringen en het heroriënteren van de contacten.

OCEANEN EN ZEEËN ALS CONTACTZONES

1492 is een zegen en een vloek geweest in de wereldgeschiedenis. Het is een zegen omdat toen talloze nieuwe mogelijkheden opdoken die de bestaande culturele dynamiek en schema's van uitwisselingen over grote afstanden enorm verriikten en gevoelig aanpasten. Het is een vloek omdat die datum in de publieke opinie (en onder vakhistorici die graag spreken over een eerste globalisering in de zestiende eeuw) als een soort absoluut beginpunt voor mondiale interactie geldt, waarbij het Europees initiatief de doorslaggevende factor geweest zou zijn. Niets is minder waar. Het is niet zo dat globalisering er pas echt gekomen is door Europees initiatief vanaf 1492. Doen alsof de Atlantische Oceaan nodig geweest zou zijn om grootschalige interculturele uitwisselingen in de wereldgeschiedenis op gang te brengen is een te beperkte visie op de geschiedenis. Sterker nog, het zou eeuwen duren eer de Atlantische ruimte een betekenisvolle factor werd in het wereldgebeuren. Er is veel voor te zeggen dat pas in de achttiende en negentiende eeuw de Atlantische Oceaan, en dan slechts voor een relatief korte periode, de slagader van het wereldgebeuren is geweest en haar achterstand ten opzichte van de Euraziatische interactieruimtes ingehaald had. Dat heeft in de loop van de twintigste eeuw het concept van een Atlantische geschiedenis opgeleverd dat door historici van diverse pluimage verdedigd is, van Bernard Bailyn en Immanuel Wallerstein tot Charles Verlinden en David Armitage. Hetzij als kapitalistische uitbatingszone par excellence hetzij als geboorteplaats van democratie en gefundeerd publiek debat, de Atlantische ruimte was een hoogtepunt (en voor sommige commentatoren zoals Francis Fukuyama een eindpunt) in de wereldgeschiedenis. Door er het epitheton beschaving/*civilisation* aan toe te voegen kreeg het *Atlanticum* zelfs een aura van ethische en menselijke superioriteit.

Een eerste correctie op het Atlantische zelfbeeld van het Westen dat na de Tweede Wereldoorlog triomfeerde heeft te maken met de geografische kennis over oceanen. Geografen hebben erop gewezen dat de idee dat een oceaan een in zichzelf begrensde gebied is, een louter historisch gegeven is, dat bovendien van relatief jonge datum is, niet ouder dan de negentiende eeuw. De grote watermassa's waar Columbus over voer, waren een soort aards eenheidswater en de zeeën waren westelijke, noordelijke of zuidelijke zeeën (of oostelijke en zuidelijke voor kapiteins als Vasco da Gama), al naargelang de oriëntatie van de zeevaarders. Pas in de negentiende eeuw, parallel met haar toegenomen economische belang, maar ook met een snel groeiende wetenschappelijke kennis, kreeg de Atlantische Oceaan haar eigen grenzen toebedeeld. De noordelijke ijsvlaktes en Antarctica waren haar noord- en zuidpolen, de drie continenten haar landflanken. De enorme migraties vanuit Europa richting Amerika omstreeks 1900 legden de Atlantische Oceaan definitief vast als een eigen draaischijf op de wereldkaarten. Tegelijk was tegen die tijd elke interactie glo-

baal getint en had stoomkracht de moeilijkheden van de zeilvaart overwonnen om dwars over alle wereldzeeën te varen. Het oormerken van de Atlantische Oceaan als een specifieke ruimte verliep dus sterk parallel met de triomf van imperialistische grootmachten zoals Groot-Britannië, Frankrijk en de Verenigde Staten, die de wereld onder elkaar verdeelden en aan elkaar invloedssferen uitreikten.

Een tweede correctie op een zelfgenoegzame Atlantische geschiedenis is de eenvoudige historische vaststelling dat lang voor de dominantie van Britten en Noord-Amerikanen (in negentiende-eeuwse raciale termen Angelsaksen) de belangrijkste uitwisselingspunten in het Atlantische gebied in handen waren van Portugezen, Spanjaarden, Nederlanders, Nigerianen, Kameroeners, Congolezen, Angolezen, mestiezen en veel ander volk. Een langetermijnperspectief leert dat vooral Europese en Westerse imperia slechts kortstondig regeerden, zelfs als er rekening wordt gehouden met de versnelling van het historische perspectief in de laatste eeuwen. Het aandeel van Portugezen en Spanjaarden maar ook Italianen in de Atlantische geschiedenis is al veel langer bekend en is bijvoorbeeld door de Belgische historicus Charles Verlinden uitvoerig aangestipt in zijn handboek over de Atlantische beschaving, dat voor het eerst in 1965 verscheen. Inmiddels heeft elk handboek Atlantische geschiedenis – en dat zijn er intussen heel veel – evenwichtig veel aandacht voor de Iberische expansie. Sinds enkele decennia is daar ook het perspectief van een *black Atlantic* (Paul Gilroy) aan toegevoegd. Dat verwijst naar de geschiedenis van slavernij en slavenhandel vanuit sub-Saharaans Afrika, met een gigantische impact op de post-1492 geschiedenis van het Amerikaanse continent. Variaties op dat thema spreken van een *red Atlantic* (Marcus Rediker) en benadrukken hoe het Atlantische wereldgebeuren door een multiculturele onderklasse van zeelieden, plantageslaven en fabrieksarbeiders en door het werk van hun handen tot stand gekomen is. Ten slotte, en van nog recentere datum, onder meer dankzij de Franse historicus Serge Gruzinski, is er de klemtoon op *mestizaje* en hybriditeit. Dat zijn processen van demografische en culturele vermenging die onvermijdelijk optreden als culturen met elkaar in contact treden, goedschiks of kwaadschiks, want koloniaal geweld en intercultureel contact waren ook in de Atlantische ruimte onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Ten derde kan de Atlantische Oceaan niet los gezien worden van de Middellandse Zee. In de klassieke oudheid stonden de Zuilen van Hercules aan de Straat van Gibraltar en bewaakten er de overgang tussen de bekende zee en de onmetelijke en onbekende oceaan waar ooit het eiland Atlantis in verzonken was. De verbeelding van een westelijke wereld met verborgen potentieel kleefde aan elke mediterrane onderneming. Terwijl het oostelijke bekken van de Middellandse Zee het knooppunt van een hele reeks van de oudste menselijke beschavingen was, was het kale Westen het nog te ontginnen gebied dat de menselijke geschiedenis verder vooruit zou helpen. In tegenstelling tot wat de Franse historicus Fernand Braudel beweerde, was de Middellandse Zee geen afgesloten zone waarin wel intern veel contacten

waren maar daarbuiten amper. Door dat te stellen veronachtzaamde Braudel onder meer de millennia oude Saharahandel, die tot een van de oudste 'westelijke' routes uit de wereldgeschiedenis gerekend kan worden. De Middellandse Zee was altijd intens verbonden met Noord- en West-Afrika en via de Sahararoutes met sub-Saharaans, tropisch Afrika. Dat gold ook voor de culturen aan de Nijl. Bovendien werd vanaf de tiende eeuw ook noordelijk en westelijk Europa geleidelijk geïntegreerd in de dynamiek van het wereldgebeuren, die via Euraziatische en Afro-Aziatische routes verliep. Toen in de dertiende eeuw aan die noordwestelijke connecties scheepsroutes langs de Iberische en Atlantische kusten van Europa werden toegevoegd, kreeg de Middellandse Zee een natuurlijk verlengstuk en liepen Atlantische en mediterrane wateren en geschiedenis steeds intensiever in elkaar over. De geschiedenis van de interacties in de Atlantische ruimte is niet te begrijpen zonder de Sahara en de Middellandse Zee erbij te betrekken.

Ten slotte, maar niet in de laatste plaats, moet de idee van een homogene Atlantische beschaving naar de prullenmand verwezen worden, omdat zij slechts aandacht geeft aan één aspect van de geschiedenis, namelijk de macro-economische en politieke dominantie van het Britse wereldrijk en de Verenigde Staten tijdens een lange imperialistische negentiende eeuw. Onder meer de Eerste Wereldoorlog zou die zelfbegoocheling van het ontembaar beheersen van de wereld door de Angelsaksen aan flarden schieten en een autonome dynamiek van volkeren en staten van Congo tot India en van Brazilië tot Zuid-Afrika losweken. Bovendien deed de focus op de Noord-Atlantische, Angelsaksische ruimte de blik vernauwen tot wat in New York en Londen gebeurde en was er nauwelijks aandacht voor wat Buenos Aires of Mexico-Stad en Leopoldstad (Kinshasa) of Lagos (in Nigeria) te betekenen hadden. Want ook in de Zuid-Atlantische ruimte waren er talloze connecties die een eigen veerkracht hadden en bijvoorbeeld landbouwproducten als suiker en koffie op de wereldmarkten brachten. Nu gaat het er niet om het ene centrum voor het andere te verruilen. Zo hebben sommigen, zoals de Braziliaanse socioloog Gilberto Freyre in de jaren 1950, met de idee van een tropische Zuid-Atlantische ruimte die heel eigen en anders was dan de Angelsaksische, slechts een variant geschapen van een identiteitsdenken dat de wereld in blokken opgedeeld ziet. De nuttige verwijzing naar Zuid-Atlantische connecties herinnert er wel aan dat interacties in vele vormen voorkomen en niet alleen langs de lat van kapitaalaccumulatie gelegd moeten worden (al is geld altijd belangrijk). Zo is de Atlantische ruimte bij uitstek een gebied geweest van proliferatie van de christelijke religie. Zonder haar westelijke en Atlantische uitbreiding was het Roomse christendom met haar afscheuringen misschien het kleine broertje gebleven van andere wereldreligies. In een onmiddellijk verband daarmee staat de islamitische godsdienst, haar eerder beperkte westelijke expansie en vooral de botsingen, afgrenzingen en uitwisselingen tussen christelijke en islamitische godsdienst. Bovendien is de Atlantische Oceaan er een geweest van talloze havens en

contactpunten die door de geschiedenis heen hoogtepunten en dieptepunten kenden, kwamen en verdwenen, zich manifesteerden of uitdoofden, in diep verband met elkaar stonden of geïsoleerde maar cruciale overslagplaatsen waren. De Atlantische kant van de wereld is altijd multifocaal en polycentrisch geweest. Zo liepen operacircuits in de negentiende eeuw langs noord-zuidlijnen. Gezelschappen trokken van Buenos Aires en Rio de Janeiro naar Havana en New York, terwijl andere via de Stille Oceaan hun seizoen hadden van Santiago de Chili via Lima en Bogota tot San Francisco. Er is geen top tien van Atlantische havens op te stellen die door de eeuwen heen van het grootste belang waren; een top honderd zou de realiteit al dichter benaderen.

Een paradigma van trans-Atlantische contacten is intussen goed ingeburgerd in het menswetenschappelijk onderzoek. Getuige daarvan zijn de vele handboeken en syntheses, waarvan een selectie in de leeswijzer achteraan in dit boek is opgenomen. In de laatste decennia is de nadruk in het onderzoek verschoven van grootschalige structurele verschuivingen (conjuncturen, internationale diplomatie, koloniale machtsuitoefening) naar de *agency* van actoren, de vele manieren waarop individuen via hun acties de geschiedenis sturen. Kameroense vrouwen die hun dagelijkse expertise in de rijstteelt overbrachten naar de plantages in South Carolina nadat ze als slavinnen verkocht waren, waren bepalend voor het gegeven dat rijst een basisvoedsel werd. Een scheepskapitein uit Nantes die geen slaven aan boord nam aan de kust van Dahomey omdat hij onvoldoende interessante Europese koopwaar bij zich had voor de plaatselijke koning en zich toeleedde op het vervoeren van palmolie, legde mee de basis voor industriële toepassingen van olie toen stoommachines in gebruik kwamen. De Azteekse prinses *la Malinche*, die als tolk optrad voor conquistador Cortes, stuurde de percepties in een bepaalde richting op basis waarvan de Spaanse kroon al in de zestiende eeuw beslissingen nam over de wettelijke statuten van de indiaanse bewoners van haar nieuw veroverde gebieden. De Ottomaanse wereldreiziger en kaartenmaker Piri Reis toonde de moslimheersers op de kaart de rijkste gedeelten van de wereld waar de christenen nieuwe kansen voor zichzelf creëerden. De danseres van Afro-Amerikaanse herkomst Josephine Baker veroverde in de jaren 1920 de Parijse spektakelscene met een bananenrokje dat het exotisme een culturele smoel gaf.

Maar individuele acties zijn altijd ingebed in een veel groter geheel dat sociale, culturele, economische en politieke dimensies heeft. De ecologische ruimtes hebben daarbij grenzen gesteld en het doorbreken van die grenzen met nieuwe technologie gestimuleerd. Voor de Atlantische ruimte is de zeilvaart het medium bij uitstek en tegelijk de belangrijkste verdragende factor geweest. Iberische schippers, geholpen door andere mediterrane maar ook Noord-Europese technici, hebben vanaf de veertiende eeuw scheepstypes ontwikkeld die gaandeweg de Atlantische stormen aankonden. Het was een werk van vele eeuwen. Pas met de introductie van de stoom-

scheepvaart vanaf de jaren 1820 werden de reistijden over de grote Atlantische Oceaan en wereldwijd gevoelig ingekort. Over land reizen was al even moeizaam als over zee. De trans-Sahararoutes vereisten een eigen nomadische deskundigheid. Zowel voor het scheepsverkeer als voor de woestijnhandel waren havens en oasen de ankerpunten waar mensen, culturen en tradities elkaar ontmoetten en met elkaar vermengd raakten. Dat had bovendien rimpeleffecten tot ver buiten de havensteden en woestijnrustplaatsen. Politieke heersers en economische hoofdrolspelers hebben zich aan die ecologische machtsverhoudingen aangepast, maar zij hebben die natuurlijke barrières nooit zelf noch volledig naar hun hand kunnen zetten, al wisten ze er vaak hun voordeel mee te doen. Wie initiatief nam of gedwongen werd over ecologische grenzen heen te reizen werd een interculturele ambassadeur. Gewenst en gewild of gedwongen en gemanipuleerd, cross-culturele of transculturele contacten waren vaak de norm in de wereldgeschiedenis, niet alleen in de rijke oosterse werelden maar evenzeer in de laattijdigere westerse expansies (de tijdelijke monocultuur van de Europese middeleeuwen van ca. 500 tot ca. 1300 was eerder een afwijking van dat patroon). Vooral wie forse ecologische grenzen overschreed (zoals de Atlantische Oceaan, de Sahara en, in beperktere mate, de Middellandse Zee), kreeg uitdagingen van formaat voorgeschoteld en bepaalde mee de loop van de geschiedenis.

In dit boek krijgen twee factoren meer aandacht dan andere: enerzijds religies en anderzijds culturele uitwisselingen in de brede zin (intellectuele en wetenschapscultuur, dagelijkse cultuur, voedselpatronen, muziek, et cetera). Die zijn gekozen om de autonomie van interculturele actoren voor het voetlicht te brengen. Ze zijn ook gekozen om een alternatief te zijn voor de dominante historische verhalen over koloniale, door Europa gestuurde politieke machtsverhoudingen, de *Rise of the West*, de expansie van het kapitalisme en andere metaverhalen die vooral een lineair en vlot te begrijpen verhaal willen brengen en hedendaagse machtsverhoudingen willen bestendigen en legitimeren. Niettemin zullen de grote chronologische lijnen en de belangrijkste expansieroutes die met overheersing en kolonisatie samenhangen als kader gebruikt worden, want het heeft geen zin om te ontkennen dat er ongelijke machtsverhoudingen geweest zijn. De nadruk komt dus te liggen op culturele hybriditeit, inter- en multiculturaliteit, maar door religies in het spel te brengen worden ook asymmetrische machtsverhoudingen en sociale interacties nader onderzocht. De politieke en economische context zal steeds geschetst worden om het bredere perspectief niet uit het oog te verliezen, maar is zoals al gezegd niet als zodanig onderwerp van de analyse in dit boek. Sommige politieke en economische evoluties zullen slechts cursorisch aangestipt worden.

Religie en alledaagse cultuur zijn thema's die nauw verbonden zijn met vragen over de culturele basis van elke menselijke interactie. Wie vanuit een eigen standpunt en een eigen cultuur (hoe klein of groot ook) met anderen in contact komt, doet toegevingen, vergroot het eigen gelijk, zoekt een compromis, *whatever*. In elk

geval verandert elk contact dat er voordien was. Op de schaal van culturen betekent dat dat interculturele uitwisseling en interculturele relaties het desem zijn van groot-schalige contacten, al dan niet over lange afstanden en met een kleine of grote reikwijdte. Toen de Ottomaanse sultan Süleyman I tijdens veroveringstochten op de Balkan zowel met Poolse diplomaten onderhandelde als Habsburgse keizersymboliek vermengde met tekenen van zijn autoriteit als hoogste verdediger van de islam, en met Perzische gewoontes zoals op zachte kussens zitten, bracht hij de christelijke en de moslimculturen van de vroege zestiende eeuw op unieke wijze met elkaar in verband. Het tekende de moslimgeschiedenis van Europa en de christelijke geschiedenis van het Nabije Oosten. Toen de franciscaan Pieter van Gent in de zestiende eeuw in Mexico striptekeningen maakte om de catechismus en de christelijke leer visueel voor te stellen aan de kinderen van Azteekse caciques of edellieden, had hij zowel verluchte middeleeuwse handschriften in zijn hoofd als de recente Azteekse codices die hij gezien had met hun hiëroglifyen en symbolische voorstellingen. De godsdienst die hij preekte was meteen een mengvariant van de christelijke religie thuis in Gent.

De Middellandse Zee, de Atlantische Oceaan en de Sahara zijn drie contactzones die de loop van de wereldgeschiedenis ten westen van Jericho grondig veranderd hebben. De trans-Atlantische contacten hebben vanaf de zestiende eeuw ook de twee andere zones diepgaand beïnvloed. Er zijn uiteraard nog meer westelijke zones die interculturele contacten gesmeed hebben: de Noordzee, de Scandinavische en Baltische Zee, de Centraal-Afrikaanse rivieren, de Donau- en Rijnbeekens, en zo meer. Deze komen als zodanig niet in dit boek aan bod. Ook de Stille Oceaan zal slechts spaarzaam vermeld worden, als een uitloper van de trans-Atlantische wereld, al was ook die oceaan al sinds vele millennia een actieve uitwisselingszone. De samenhang tussen Middellandse Zee, Atlantische Oceaan en Sahara is zowel te vinden in religies (christenen, moslims, animisten en alle varianten) als in personen (handelaars, slaven en kolonisatoren). Uit de mix van die drie gebieden zijn culturele elementen voortgekomen die tegenwoordig langs alle kanten de kieren van het leven binnendringen: de smaak voor religie op het Amerikaanse continent, de ooit door Afrikaanse slaven meegebrachte aanstekelijke dansritmes, discussies over vrijheid en tolerantie onder verwijzing naar de Ottomaanse geschiedenis. Transfers tussen de grote contactzones zijn het desem van onze globale wereld. Religieuze en culturele hybriditeit of vermenging is de gist die ons gevormd heeft tot wie wij nu zijn.

OP DE GOLFSLAG VAN CULTUREN: OVERZICHT VAN DE HOOFDSTUKKEN

Wie over zee en over land trok en gevaren overwon, verzette de bakens. Vertaald naar de wereldgeschiedenis staat hier de drang naar het westen centraal, met als startpunt de westelijke flank van Azië. Anatolië, Syrië, Palestina, het Tweestromenland van Tigris en Eufraat en de Nijlvallei waren het *botbed* van de meer westelijk gelegen oudste culturen op aarde. Daar moet een aantal andere centra aan toegevoegd worden. Van Ethiopië tot Kenia ontstonden honderdduizenden jaren geleden de kiemen van de menselijke geschiedenis. Westelijker zorgde de woestijnvorming in het Saharagebied voor nieuwe uitdagingen die tot een uniek ecosysteem vol menselijke interactie leidden. De lijn zal doorgetrokken worden tot de westelijke interacties die de ruimte van de Atlantische Oceaan omvatten, zodat het geheel niet meer en niet minder dan een westelijke wereldgeschiedenis zal zijn.

In dit boek wordt de drang naar het westen niet vanuit een teleologisch perspectief benaderd, alsof de pioniers van de Atlantische Oceaan en later van de trek naar het westen op het Amerikaanse continent de ultieme verwezenlijking van die droom over het westen van de mensheid belichaamden. De idee van een drang naar het westen dient in dit boek om de mediterrane, West-Afrikaanse en Atlantische geschiedenis en bij uitbreiding de geschiedenis van het Westen te decentreren, dat wil zeggen van haar imperiale connotaties te ontdoen. Decentrale geschiedenis is de geschiedenis die haar actieradius opbouwt vanuit de marges, grens- en overgangszones die fysisch of mentaal ver af staan van de hoofdsteden en beslissingscentra van grote imperia. In decentrale geschiedenis ligt de nadruk op de autonomie van individuen die vanuit die marges participeren in allerlei interacties die door de grote evoluties mogelijk gemaakt zijn. Mijn vertrekpunt is dat die grote evoluties niet uitsluitend in gang gezet worden door militaire en politieke beslissingen van enkelen in het centrum van de macht, maar vooral dat het verloop van de interacties door vele lokale beslissingen gestuurd wordt en dat die beslissingen globale gevolgen hebben. Verzoening, compromis en overleg kunnen aan de basis daarvan liggen, maar evenzeer geweld, onwil en gewin. Dat wil niet zeggen dat de geschiedenis stuurloos is en enkel in handen ligt van individuen. Die laten zich leiden door nieuwe opportuniteiten. Dit boek zal betogen dat grootschalige culturele interacties de beslissingen van individuen sturen en richting geven, maar ook dat de autonomie van zij die in grenszones opereren de geschiedenis stuurt.

Het eerste hoofdstuk behandelt de grote contactzones uit de oudste wereldgeschiedenis die ten zuidwesten van Jericho en ten oosten van de Stille Oceaan liggen. Het doel van dat hoofdstuk is te schetsen welke interacties over de lange afstand en met grote impact op cultuur en wereldbeeld op verschillende plaatsen rondom de Atlantische Oceaan bestonden. De vanzelfsprekende vaststelling daarbij is dat er

zich in de oudste geschiedenis veel meer interactie voordeed in het Oosten dan in het Westen. Er zal bijgevolg een aantal routes besproken worden, zoals het Incapad, de Sahararoute en de vroegste Atlantische verkenningen, die perifeer waren ten opzichte van de magistrale zijderoutes of de expansie van Alexander de Grote. Maar de klemtoon ligt in dit hoofdstuk op het feit dat ook deze westerse routes op lange termijn impact hadden. Chronologisch is het eindpunt van dit eerste hoofdstuk het moment waarop de bestaande cultuursystemen door nieuwe evoluties opengebroken werden. Dat eindpunt is voor elke regio verschillend en dus komen er vergelijkende chronologische schalen aan te pas. Op het Amerikaanse continent hadden de eerste gedocumenteerde interacties zo'n 30.000 jaar geleden plaats. Bovendien ondergingen de daar bestaande gesofisticeerde cross-culturele zones in de loop der millennia verschillende grondige transformaties. Of die culturen een drang naar het oosten (of het westen) hadden en dus een van beide oceanen wilden oversteken is louter giswerk. In elk geval mentaal weten we uit hun culturele erfenis, hoe besmet die ook werd door de kolonistoren na Columbus, dat de Amerikaanse culturen een blik op verre horizonten hielden. De routes door de Saharawoestijn waren ook gesmeed door vele eeuwen ervaring, maar kwamen sneller in de globale interacties terecht, gedeeltelijk al sinds de Romeinen, maar vooral sinds de expansie van de islam vanaf de achtste eeuw. De ontstaansgeschiedenis van die Sahararoutes wordt eveneens in het eerste hoofdstuk geschetst. De derde regio is de Middellandse Zee, die een eigen ecosysteem had dat sinds vele millennia draaide. Over haar oudste geschiedenis zal in dit hoofdstuk slechts spaarzaam gesproken worden. Chronologisch zijn de expansie van de christelijke godsdienst, maar vooral van de islam naar het Westen de momenten waarop de Middellandse Zee andermaal grondig van aanzicht begon te veranderen.

Het tweede hoofdstuk start omstreeks de zevende eeuw van onze tijdrekening met die moslimexpansie. Het belicht de meest westelijke rafels ervan, van het islamitische Iberische schiereiland tot sub-Saharaans Afrika. Handels- en culturele expansie waren de grote noemers in een wereld die bezaaid was met politieke verdeeldheid. Parallel aan die westerse islamisering van de zevende tot de dertiende eeuw wordt in hoofdstuk twee de Scandinavische (of Viking-)expansie uitgetekend. Die sloeg bruggen tussen grote delen van continentaal Europa en reikte zowel tot in het Middellandse Zeegebied als tot aan de noordelijke randen van de Atlantische Oceaan, van IJsland tot Groenland en Canada. In tegenstelling tot de islamwereld raakte de Scandinavische wereld na het jaar 1000 grotendeels in verval, al gingen vele elementen ervan via osmose over in de algemene Europese cultuur. Gemeenschappelijk met de islamexpansie was dan weer dat de Vikingexpansie op de grenzen botste van zichzelf heruitvindende christelijke staten. Die waren vooral met zichzelf bezig en kwamen pas geleidelijk en tegen de dertiende eeuw volop terecht in de wereldsystemen die via zijderoutes en Indische-Oceaanroutes inmiddels een grote globale dynamiek

hadden teweeggebracht in het Oosten. De middeleeuwse christelijke Europese staten worden in dit boek niet behandeld, hun geschiedenis is genoeg bekend.

Het derde hoofdstuk behandelt de toenmalige globalisering van de dertiende tot het begin van de zestiende eeuw. Dat was een mondialisering waarvan Amerika geen deel uitmaakte. De toon werd gezet in het Oosten, maar in deze eeuwen participeerden zowel de Sahara als de Middellandse Zee volop in de nieuwe wereldconstellaties die uitgetekend werden. Meer dan ooit voordien was de Middellandse Zee het westelijke eindpunt van oosterse routes. Maar ook vanuit de Middellandse Zee ontwikkelde zich een nieuwe dynamiek, die zowel door moslims als christenen gedragen werd. De migraties en veroveringscampagnes van de Mongolen onder leiding van Dzjengis Khan schudden in het begin van de dertiende eeuw de toenmalige wereld politiek grondig door elkaar, maar had ook veiligere handelsroutes in de richting van het oosten tot gevolg. Dat stimuleerde Italiaanse handelaars. Het gaf nieuwe islamitische dynastieën een kans, zowel de Mammelukken in Egypte als de Osmanen in Turkije. De Saharahandel draaide op volle toeren om zowel de gevestigde als nieuw ontluikende markten te bevoorraden. De havensteden van de Middellandse Zee werden langs de Atlantische kusten in direct verband gebracht met de snelle noordelijke Europese transformaties van staten en steden, met bijvoorbeeld Brugge als een cruciaal overslagpunt.

Het vierde hoofdstuk behandelt een lange zestiende eeuw, aan het einde waarvan Spanje en Portugal het eerste geglobaliseerde wereldrijk met inbegrip van Amerika bestuurden. De westwaartse reis van Columbus in 1492 gaf de wereld een heel nieuwe horizon. De integratie van de kennis over het nieuwe continent in de kennis-systemen van de Europese christelijke staten verliep traag. Voor christelijk Europa was er immers ook die andere horizon van het Ottomaanse Rijk. Dat kende in het begin van de zestiende eeuw haar grootste expansie en werd een grootmacht. De interculturele mogelijkheden van de Ottomanen waren zeer uitgesproken. Toen West-Afrikaanse koningen de eerste Atlantische zeevaarders zagen verschijnen, die Portugezen waren, ontstond al snel een uitwisseling tussen Portugezen en lokale koningen. Meestal trokken de eersten aan het kortste eind. Vanuit West-Afrikaans perspectief was er naast de trans-Saharahandel een tweede internationale verbinding bijgekomen en dat creëerde mogelijkheden. In contrast met die levendige routes was het trans-Atlantische Oceaanverkeer in de zestiende eeuw niet alleen uiterst gevaarlijk, maar ook relatief eenzijdig. Het was er vooral op gericht Amerika te Europeaniseren en deels te Afrikaniseren. Maar in de bagages zaten ook ziektekiemen en er kwamen biologische uitwisselingen op gang die de kustgebieden, de Caraïbische eilanden en een beperkt aantal vastelandzones drastisch begonnen te wijzigen. Het hoogtepunt van de Atlantische inspanningen van de Castiliaanse en de Portugese kroon kwam in 1580, toen de twee kronen in één persoon, Filips II van Spanje, verenigd werden. Toen tekende zich van 1580 tot 1640 een globaal Iberisch wereldrijk af

dat op alle wereldzeeën actief was en de Atlantische ruimte voor het eerst tot een wereldspeler maakte. Ondanks concurrentie van de Republiek der Verenigde Provinciën was de Iberische erfenis duurzaam.

Het vijfde hoofdstuk handelt over het Atlantische plantagesysteem, van het midden van de zeventiende tot het einde van de achttiende eeuw. Het was de klassieke periode van de Atlantische Oceaan als een uitwisselingszone. Trans-Atlantische uitwisselingen begonnen een diepgaande invloed uit te oefenen op de bewoners van alle continenten. Hoewel Azië nog steeds de rijkste regio van de wereld was, begonnen de winsten uit de Amerikaanse kolonies en de slavenhandel voor nieuwe fortuinen te zorgen onder de Europese kolonisten. Maar in dit hoofdstuk staan vooral de opschuivende grenzen in Amerika en Afrika centraal, en de interculturele effecten daarvan op de bevolking en de religies. In Amerika verliep het verleggen van de koloniale grenzen nog steeds aan een gezapig tempo. De Spaanse en Portugese gebieden in Zuid- en Midden-Amerika waren ongeveer geconsolideerd, maar bestreken niet altijd grote territoria en waren voor hun succes sterk afhankelijk van interculturele vermenging. De Caraïben kregen in deze periode voor het eerst belang voor de wereldgeschiedenis en ontwikkelden zich aan spoedsnelheid tot winstgevend plantagegebieden en interculturele smeltkroezen. In Noord-Amerika waren de kustzones plaatsen van Europese aanwezigheid die sterk leunden op transoceanische contacten. In Afrika had de exponentieel groeiende slavenhandel een grote impact op de staten aan de kustgebieden. Sommige profiteerden ervan om zich te ontplooiën, andere desintegreerden. Islamitische revoluties in West-Afrika kaderden in de reacties tegen de westerse slavenhandel. In Congo en vooral in Angola was de Atlantische impact voelbaar. De Ottomanen waren tot het einde van de zeventiende eeuw de gedoodverfde vijand van de Europese christelijke staten. Toen kantelde alles en begonnen de christenen zich meer voor de Atlantische gebieden te interesseren dan voor hun oostflank. De Ottomaanse staat slaagde er via een politiek van decentralisatie met succes in om haar positie te consolideren. Christelijke handelscompagnieën vestigden er zich. Islamitische piraterij aan de Noord-Afrikaanse kusten hield velen in de ban. De wereld was enorm veelzijdig geworden.

Het zesde hoofdstuk bekijkt het succes van het Westen in de negentiende eeuw door een interculturele lens. Het voert zelfs een correctie uit op de breed verspreide idee dat de opgang van het Westen vooral aan haarzelf te danken is, in de vorm van politieke en economische vernieuwing. Dat valt sterk te betwijfelen, want de globalisering en de toegenomen mobiliteit en interacties maakten dat het inspelen van de ene regio op andere regio's de voorwaarde was voor politieke omwenteling en industriële vooruitgang. De Amerikaanse en Europese revoluties rond 1800 stonden met elkaar in verbinding. De katoenindustrie in Lancashire draaide niet zonder Noord-Amerikaans katoen en Cubaanse klanten. Het effect van de transformatie van de wereld in de negentiende eeuw, om de titel van een meeslepend boek daarover te

citeren, was een versnelde toename van de menselijke mobiliteit. Grootschalige migraties hertekenden vooral na het midden van de negentiende eeuw de wereldkaarten. Maar er waren ook grote schaduwzijden aan de versnelling van de menselijke evolutie. Tot lang na de officiële afschaffing van slavenhandel en slavernij waren er slaven en wie hen verving, kwam ook niet zelden in grote miserie terecht en werd uitgebuit. Meteen daaraan gekoppeld was de herindeling van de mensheid op basis van rassen en de onzalige gevolgen die dat had voor de migratiepolitiek die landen gingen voeren. In het laatste kwart van de negentiende eeuw kwamen twee van de grote voormalige uitwisselingszones in het Westen in heel nauwe schoentjes te zitten. Het Afrikaanse continent werd opgedeeld en uitgebuit door het rauwste kolonialisme. De Ottomaanse staat ging ten onder aan moordende nationalist en heruitgevonden etnische conflicten.

Het zevende hoofdstuk bestrijkt de twintigste eeuw en is wellicht de kortste twintigste eeuw ooit geschreven. De belangrijkste reden daarvoor is dat de focus resoluut ligt op het doorlopen van interculturele erfenissen uit het verleden enerzijds, en de aangepaste definities van het Westen anderzijds. Ook in dit hoofdstuk wordt ervan uitgegaan dat de lezer vertrouwd is met de Westerse geschiedenis. Vooral de reacties en interacties vanuit het niet-Westen zijn de norm geweest om dit hoofdstuk te schrijven. Ze tonen dat in het Europese en Noord-Amerikaanse Westen veel meer interculturaliteit ingebakken zat dan de leidende politieke en economische visies en realisaties deden vermoeden. Historici zijn het er intussen over eens dat de wereld in de twintigste eeuw in vele opzichten transnationaal was in plaats van nationaal. Op alle terreinen waren de evoluties geïnspireerd door, en het resultaat van, samenwerkingen en positionering over nationale grenzen heen. Die visie is uiteraard betwistbaar en het hoofdstuk verschilt in dat opzicht van de andere hoofdstukken. Het is veel minder informatief en wil vooral aanzetten tot reflectie. Ook de piloot beoogt dat. Aan u, lezer, het nadenken.

PRAKTISCHE AFSPRAKEN

Alle regio's die in dit boek genoemd worden, hebben in de loop van de geschiedenis andere territoriale indelingen gekregen. In de meeste gevallen is de huidige naam van een land of streek gebruikt of tussen haken toegevoegd. Congo heeft sinds de vijftiende eeuw een rol van grote betekenis gehad in mondiale uitwisselingen, maar haar huidige grenzen zijn pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw door Stanley en Leopold II bepaald. Soms wordt het verschil verduidelijkt door zowel de historische als de huidige naam te geven. Haïti was eerst Hispaniola en toen het Franse Saint-Domingue. Zowel in Afrika als in Amerika is de staatsvorming met min of meer vastgelegde staatsgrenzen een proces geweest dat pas in de laatste twee eeu-

wen haar beslag kreeg. Dat was overigens voor Europa niet zoveel anders. Het gebruik van de huidige namen laat de lezer toe om de besproken regio's snel op de wereldkaart te situeren. Een aantal kaarten in dit boek geven de eerste oriëntaties. Visueel aantrekkelijke historische kaarten zijn online bijvoorbeeld te vinden op atlasofworldhistory.com. Tijdsaanduidingen volgen de christelijke kalender, maar zijn wel omgezet naar het neutralere v.o.t. (voor het begin van onze tijdrekening).

Een netelige kwestie is het stigmatiserend woordgebruik. Dat heeft in dit boek een praktische oplossing gekregen: zwart, blank, Afrikaan, Amerikaan, indiaan, Europeaan, slaaf worden alle gebruikt omwille van een onmiddellijke herkenbaarheid. Het zijn evidente veralgemeningen. Op het moment dat de namen politiek gevoelig worden, geef ik aandacht aan de context waarin dat gebeurde. Ook andere termen, zoals kennis, religie of staat worden pragmatisch gehanteerd. Ze laten de lezer toe om zich een eerste voorstelling te maken van historische evoluties waarvoor in een bepaalde periode en regio altijd specifieke termen bestonden. Ook hiervan worden in de loop van de tekst voorbeelden gegeven om de complexiteit van het verleden te duiden.

In de tekst wordt soms verwezen naar een auteur en een historisch debat, maar dat gebeurt niet systematisch. De leeswijzer op het einde van het boek geeft suggesties om dieper door te dringen in de interpretaties van historici die wereldgeschiedenis schrijven.

DANKWOORD

Dit boek zou er nooit gekomen zijn als Patrick Pasture en ik als jonge docenten in 2004 niet de kans gekregen hadden om een nieuwe cursus wereldgeschiedenis te doceren. Dat gebeurde op vraag van de studenten geschiedenis in Leuven voor meer buiten-Europese geschiedenis en in de context van de start van de bacheloropleidingen ter vervanging van de voormalige kandidaturen. Wij hebben de cursus meteen een invulling 'geschiedenis van interculturele contacten' gegeven en ons daar altijd sterk mee geïdentificeerd. Ik ben de talloze studenten dankbaar voor hun appreciatie van onze brede aanpak en voor hun kritische bedenkingen. Toen de redactie van dit boek vorm begon te krijgen, heb ik erg interessante en prikkelende opmerkingen gekregen van mijn directe collega's in de onderzoeksgroep Geschiedenis van de nieuwe tijd, zowel professoren als doctorandi en postdocs, waarvoor veel dank. Werner Thomas is steeds een actief medestander geweest in de wereldoriëntatie van onze onderzoeksgroep. Erik Aerts heeft mij leren denken in vraagstellingen die in de loop van een tekst een oplossing moeten krijgen. Violet Soen is de gedroomde wegbereider in het openen van globale horizonten. Pelckmans Uitgevers heeft de eindredactie van het boek op voortreffelijke wijze in goede banen geleid. Ik dank Elisabeth

Torfs, Anneleen Baum en Baukje Zijlstra voor hun grondige professionele werk, suggesties, geduld en aanmoedigingen.

Patrick Pasture is altijd mijn ideale andere helft in de globaliseringsaanpak die wij beide voorstaan. Wij werken over heel andere thema's, maar zitten op dezelfde golflengte en dat is gewoon heel prettig en geruststellend. Mijn goede vriend Marc Van Vaeck dank ik om de perfecte stoorzender te zijn en mij met de voeten op de grond te zetten als mijn breedvoerig proza met mij op hol slaat. Mijn echtgenote Ann en kinderen Simen, Roosmarie en Julian zijn de menselijke versies van de geschiedenis die ik wil schrijven: betrokken, oplettend, aandachtig voor de juiste woordkeuze en met een flinke dosis humor.

Ik heb zin gekregen in wereldgeschiedenis dankzij Eddy Stols. Hij heeft als prof van de jaren 1970 tot in het begin van de eenentwintigste eeuw hele generaties studenten in Leuven op het mondiale pad gestuurd. Nadien heeft hij dat in Brazilië gedaan. Wereldgeschiedenis was voor hem evident, al lang voor het modieus werd onder historici. Hij beoefende dat met een onnavolgbare flair, een ongelooflijke belezenheid en een genereuze spraakzaamheid in zuiderse talen. Zoals andere 'Stols boys' was ik geraakt door zijn warme pleidooi om de wereld door een sambagetinte bril te zien. Dit boek is aan hem opgedragen.

De oudste westelijke globaliseringen

De oudste geschiedenis van de mensheid begint in Centraal- en Zuidelijk Afrika met het ontstaan van de *homo sapiens* ongeveer 150.000 jaar geleden. Zij en hij begonnen meteen te circuleren op het Afrikaanse continent. De interactie tussen menselijke gemeenschappen was begonnen. De mondialisering nam een aanvang. Veel later en in verschillende golven en vanuit diverse richtingen kwamen onze menselijke voorouders terecht op het Arabische schiereiland (100.000 v.o.t.), in China (70.000 v.o.t.), Australië (60.000-45.000 v.o.t.), Europa (40.000 v.o.t.) en ten slotte Amerika (23.000-13.000 v.o.t.). Hoe dat gebeurde is grotendeels giswerk, maar het had alleszins de menselijke verbondenheid over alle continenten en oceanen heen als resultaat. Fragmentarische rotstekeningen in Namibië (Keetmanshoop) van ongeveer 25.000 v.o.t. doorstaan de vergelijking met de bekende rotstekeningen in Zuidwest-Frankrijk en Noord-Spanje (Lascaux, Chauvet, Altamira) uit periodes variërend van 30.000 tot 15.000 v.o.t. Een recente vondst in de Blombosgrot in de zuidpunt van Zuid-Afrika dateert zelfs het oudste bewaarde menselijke visuele kunstwerk ter aarde tot 70.000 v.o.t.

De oudste geschiedenis ontkracht de hardnekkige mythe dat Afrika tot in de negentiende eeuw een afgezonderd continent geweest zou zijn. Het tegendeel was waar, vanaf de vroegste menselijke geschiedenis waren Afrikanen volwaardige interactiepartners in het mondiale gebeuren, zo niet de primaire verspreiders van de menselijke beschaving. De Egyptische Nijlcultuur was een eclatant voorbeeld van de creativiteit die de menselijke cultuur in staat was te ontplooiën. Maar bij ontmoetingen tussen gemeenschappen was conflict nooit ver weg. Tientallen skeletten (12.000-10.000 v.o.t.) – waaronder ook die van vrouwen en kinderen – in Jebel Sahaba, op de huidige grens tussen Egypte en Soedan, tonen met speren en pijlen toegebrachte wonden. Interculturele contacten wisselden vanaf de vroegste tijden af tussen inspirerende uitwisseling en brute overheersing.

Maar toen er eenmaal complexe landbouwsamenlevingen ontstonden, hebben die zich vooral ontwikkeld in de riviervalleien van China en India tot Mesopotamië en Egypte. In de westelijk daarvan gelegen gedeelten van de wereld waren de ecolo-

gische omstandigheden veel minder gunstig, zowel in Amerika als in Afrika. Beide continenten hebben relatief weinig rivieren, die bovendien een grillig verloop hebben. De kustzones zijn in beide moeilijker te gebruiken dan in Eurazië. De eerste grote sprongen voorwaarts van de mensheid speelden zich dus geconcentreerd af in het Oosten en in vergelijking daarmee slechts beperkt in het Westen, maar ze waren er wel en worden al te gemakkelijk vergeten als plaatsen waar vanaf de vroegste tijden grootschalig uitwisselingsverkeer plaats had met een eigen dynamiek.

In dit panoramische hoofdstuk worden achtereenvolgens drie grote regio's met vroege uitwisselingen besproken die vanuit Jericho gezien tot de westelijke kant van de wereld behoren: het uitgestrekte Amerika, de Sahara en sub-Saharaans Afrika, en de Middellandse Zee. Er zal telkens ingezoomd worden op de ecologische situaties die mensen ertoe aangezet hebben vernuftige technologische en andere oplossingen te verzinnen om rijkere levens te kunnen ontwikkelen. Dat leidde steeds tot meer interacties met anderen, tot wegen en handelsroutes en tot uitwisselingen van producten, mensen, goederen en ideeën. Het tijdsperspectief van die interacties kon van zeer lange, maar ook van relatief korte duur zijn. Sommige subsystemen verdwenen, terwijl andere bleven bestaan en nieuwe transformaties ondergingen toen ze met heel nieuwe uitdagingen geconfronteerd werden. Voor Amerika kwam dat moment in 1492, voor de Sahara al in de achtste eeuw. De Middellandse Zee zal in dit hoofdstuk slechts heel summier en selectief behandeld worden. Er wordt alleen gekeken hoe in het vruchtbare oostelijke bekken van de Middellandse Zee en haar uitgestrekte hinterlanden ideeën en praktijken ontstonden die een drang naar het westen vertegenwoordigden. Die gelden als een kleine voorgeschiedenis voor de eerste grote westelijke expansies vanuit de oostelijke Middellandse Zee en die kwamen er met de christelijke en vooral met de islamitische religie.

BIG HISTORY IN AMERIKA

De klassieke archeologische theorie is lange tijd geweest dat zo'n 30.000 jaar geleden mensen via het ijs van de Beringstraat over land vanuit Azië naar Amerika gemigreerd zouden zijn en bijgevolg de eerste Amerikanen dus eigenlijk Russen waren. Het bewijs daarvoor is echter flinterdun. Bovendien lijkt het onzinnig dat er slechts één *point of entry* tot het Amerikaanse continent geweest zou zijn. Archeologische sporen in het uiterste zuiden van Chili van ongeveer 10.000 v.o.t. laten bijvoorbeeld vermoeden dat er ook via de Stille Oceaan mensen tot in Amerika gekomen zijn. De uiteenlopende data van de zeer verschillende vindplaatsen, verspreid over zowel Zuid- als Noord- en Midden-Amerika, suggereren dat er sinds ongeveer 23.000-13.000 v.o.t. menselijke vestigingen kwamen op het continent, waarvan de onderlinge contacten moeilijk te bewijzen zijn en de oorsprong wellicht niet via één route te traceren is. Maar vast-

staat dat Amerika tot de bewoonde wereld ging behoren. En ook daar manifesteerde zich mettertijd een concentratie van de bevolking en kwam er interculturele uitwisseling. Vooral in Zuid- en Midden-Amerika kwamen complexe samenlevingen tot stand omdat die regio's ecologisch de meeste mogelijkheden boden. Noord-Amerika bestond lang uit ijsvlaktes en onherbergzame toendra.

Aan de vooravond van de *conquista* door Columbus (in 1492) telde de wereld ongeveer 400 miljoen bewoners. Daarvan woonde een vijfde (80 miljoen) in Amerika. Ongeveer de helft daarvan (40 miljoen) woonde in de Inca- en Azteken-imperia. De overige 40 miljoen leefden verspreid over het continent in talloze culturen. Er waren weinig nomaden. Landbouw was de basis van de enorme ontwikkeling van Amerika: maïs, aardappelen, cassave, tomaten, cacao en tienduizenden andere soorten planten, vruchten en bomen. Het maakte het Amerikaanse continent voor altijd het weelderige florale continent en de groene long van de wereld. Onder meer in de vruchtbare gedeelten van het Amazonegebied ontwikkelde zich vanaf de vroegste tijden een intensieve landbouw. Dat had er ook mee te maken dat dat gebied toen klimatologisch en fysisch gezien veel toegankelijker was dan nu. De jungle werd er zorgvuldig onderhouden om bomen met eetbare vruchten optimale kansen te geven. In dat Amazonegebied werden vruchten, palmolie en noten uitgewisseld over afstanden van honderden kilometers.

Sommige Amerikaanse culturen groeiden uit tot ware imperia. Vanaf omstreeks 2500 v.o.t. ontstond op het grondgebied van het huidige Peru en vanaf omstreeks 1000 v.o.t. op het grondgebied van het huidige Mexico een reeks culturen, die qua niveau van interacties en complexiteit van staatsontwikkeling te vergelijken zijn met de Mesopotamische beschavingen van Irak en de Chinese cultuur in het oosten van Azië. Lang vóór onze tijdrekening waren die vier wereldsystemen de belangrijkste interculturele hotspots op de aardbol. Dat zeggen historici die *big history* bedrijven, een geschiedenis die grote gebieden en heel lange tijdspannes omvat. Net zoals de Mesopotamiërs en de Chinezen maakten de Peruvianen en Mexicanen nauwelijks gebruik van de aangrenzende oceanen om hun culturen te vormen – de technische uitdagingen daarvoor waren te groot. Het waren wereldsystemen die zich vooral op het land oriënteerden. De term wereldsysteem kan misleidend zijn en zou kunnen suggereren dat een eengemaakte politieke macht voor eenheid in die gebieden zorgde. Dat was maar in beperkte mate het geval en een eengemaakt gezag lag zeker niet aan de oorsprong van die interculturele regio's. Het waren gebieden waar de ecologische beperkingen het menselijke vermogen tot creatieve oplossingen aanwakkerde en waar uit de contacten en confrontaties met anderen groepen van elkaar leerden hoe hun beperkte leefwereld groter te maken. Vanaf de zestiende eeuw heeft de koloniale Spaanse geschiedschrijving voor een vertekening van die werkelijkheid gezorgd door de Inca's en de Azteken als de grote leiders van die wereldsystemen in beeld te brengen. Maar in beide gevallen ging het om relatieve laatkomers die profi-

teerden van eeuwen gecumuleerde kennis en cultuurdeling. Dat zij als laatsten in de rij kwamen, net voor de Spaanse verovering, leverde de Inca's en Azteken een eerder ontorechte heldenstatus op. De Inca's bouwden hun rijk op een millennium oud pad dat vele volkeren hielp om te gaan met een heel prikkelende natuurlijke omgeving. Anderzijds waren de Azteken een krijgersvolk dat de vruchtbare vallei van Mexico bedwong in scherpe concurrentie met anderen zoals de Tlaxcalteken. In een perspectief van *counter-factual history* (de geschiedenis die nooit gebeurd is), hadden enkele overwinningen meer van hun tegenstanders er misschien voor gezorgd dat de Azteken nooit onze geschiedenisboeken gehaald hadden.

Behalve de Inca- en Aztekensystemen waren er nog meer grote interculturele routes op het Amerikaanse continent. Er is al op de interacties op de Amazonerivieren gewezen, die uit de aard van de klimatologische omstandigheden in het gebied slechts via spaarzame archeologische sporen gereconstrueerd kunnen worden. In Noord-Amerika waren er de grotculturen van de Appalachen, die, in tegenstelling tot wat hun geborgen holen op het eerste gezicht laten vermoeden, langeafstandsrelaties onderhielden met onder meer Centraal-Amerika. De Caraïbische eilanden kenden hun belangrijkste migraties vanaf ongeveer 2500 v.o.t. Toen trokken migranten uit het noorden van Zuid-Amerika zowel naar de Kleine als naar de Grote Antillen. Hun bewegingen toonden de rijkdom aan culturele diversiteit, want de nieuwe migranten hadden zich op elk eiland aan te passen aan andere ecologische omstandigheden en andere lokale gemeenschappen die op basis van eerdere migraties ontstaan waren. De complexe samenlevingen die van die interacties het gevolg waren, vestigden culturele patronen die van de Caraïben een gebied met een eigen geschiedenis maakten. Diversiteit was er troef.

Op het schiereiland van Yucatan in Midden-Amerika leefden aan de vooravond van de reconquista de Maya's. Hun ongemeen rijke cultuur was een verzameling van tientallen culturen en hun hybride invloeden vanaf ongeveer 1500 v.o.t. beïnvloedden heel Midden-Amerika. De Mayacultuur was een van de meest gesofisticeerde van Amerika en van de hele Oude Wereld. Hoewel zij het gebruik van ijzer niet kenden, waren hun bouwstijlen ongeëvenaard, onder meer dankzij het gebruik van beton en pleister. Hun kalenders en accurate astronomische databeheer, hun visueel bijzonder prikkelende iconografie, hun telsysteem en hun nog steeds amper ontcijferde schriftsysteem suggereren dat de Mayacultuur het eindpunt was van een lange geschiedenis van intense interculturele contacten in een tropische klimaatzone. De vele tientallen goden in de Mayakosmologie, onder meer de jaguargod en de maangodin, en religieuze functionarissen zoals de hoofdpriester Ah kin ('hij van de zon') en de sjamaan Chilam laten een sterk verband zien met een alomvattend wereldbeeld over het samenspel van hemel, sterren en aarde. De godenveelvoud wijst op de vele cross-culturele onderhandelingen die aan de vorming van dat wereld-, zon- en maanbeeld voorafgingen. De Mayacultuur bleef trouwens uit het

zicht van de conquistadores en werd pas in de negentiende eeuw in de jungle herontdekt en meteen gewaardeerd als een antiek hoogtepunt van de wereldcultuur.

HET HOGE INCAPAD OVER

De vroegste sporen van interacties over de lange afstand in de Andesregio zijn terug te vinden aan de kusten van Peru. Rivieren met water uit de Andes maakten er de vorming van stevige landbouwgemeenschappen mogelijk waaruit stedelijke culturen groeiden. De variatie aan microklimaten in de Andes, met zijn vele valleien en sterke afwisseling van zon en regen, maakte dat sommige van de oudste landbouwsamenlevingen ter wereld op grote hoogte ontstonden. Tussen 10.000 en 5000 v.o.t. was er gemengde landbouw aan het 3812 meter hoog gelegen Titicacameer in de Peruaanse Andes. Gedomesticierde lama's en hun verwanten, wilde *vicuñas* en *guanaco*, leefden er van quinoa, waarvan zij de bladeren aten en mensen de granen. Ook de aardappel deed toen en daar zijn intrede als basisvoedsel. In lageregelegen valleien en op de kustvlaktes van de Andes werden zoete aardappelen verbouwd. De concurrentieslag tussen twee regio's, de hoogvlaktes en de laagvlaktes, die in staat bleken omvangrijke bevolkingsgroepen te voeden, zorgde voor politieke conflicten en staten. De oudste steden, irrigatiesystemen en tempelheuvels ontstonden in Peru vanaf ongeveer 3500 v.o.t., toen Sumer in Mesopotamië het enige andere grote stedelijke complex op aarde was. Ze waren gelegen in valleien ten noorden van Lima en verschillende ervan herbergden twee- tot drieduizend mensen. In het gebouwencomplex Cerro Sechín, dat dateert uit 1500 v.o.t, tonen gebeeldhouwde muren met bloedige oorlogstaferelen dat de concurrentieslag om overheersing fel kon zijn en de uitwisselingen bijgevolg levendig waren.

De grote variëteit aan oude Peruaanse culturen is opvallend en suggereert een interculturele race tussen verschillende centra in een ecologisch bijzonder verscheiden omgeving. De stad Chavín de Huántar, ten noorden van Lima en op een hoogte van 3177 meter, was omstreeks 1000 v.o.t. een handelsplaats en draaischijf voor gewassen uit de hoogvlaktes, vruchten en kruiden uit het Amazonewoud ten oosten van de Andes en gouden luxevoorwerpen uit andere nabije centra. Beeldhouwwerk met prominente figuren die half mens, half jaguar zijn, roept een wereld op met sjamanen die bemiddelen tussen mensen, goden, geesten en de natuurlijke omgeving. Van de derde tot de achtste eeuw van onze tijdrekening maakte zowel de rijke Mochecultuur aan de woestijnachtige noordkust van Peru als de artistiek vindingrijke Nazcacultuur in de pure woestijn in het noorden van Chili slim gebruik van de dwingende ecologische omstandigheden om geïrrigeerde landbouwcentra te ontwikkelen die ook plaatsen waren van regionale handel. De uitgestrekte lijnentekeningen van de Nazca in de kale rotsbodem onthullen een nauwe relatie tussen mens en natuur, en zijn van een ongeëvenaarde abstracte schoonheid. Vanaf ongeveer het jaar 1000

tot 1470 was Chimú de sterke staat in de Peruaanse Andes. Het kan er aanspraak op maken het eerste empire geweest te zijn op Amerikaanse bodem, gezien haar culturele diversiteit en haar duizend kilometer uitgestrekte territorium. De versterkte vesting die haar belangrijkste stad Chan Chan was, laat zien dat in deze periode een gecentraliseerde machtsuitoefening door een elite een gebruikelijk patroon was om contacten over lange afstanden te activeren. Pas aan het einde van de vijftiende eeuw verschenen de Inca's op het toneel.

Het zogenaamde Incapad (*Qhapaq Ñan*) is een netwerk van wegen over en rond het Andesgebergte in Zuid-Amerika. Het kwam tot stand samen met de eerste grote culturen, zoals Chavín, en werd in de loop der eeuwen fors uitgebreid. Het omvatte op haar hoogtepunt ten tijde van de Inca's een netwerk van 20.000 tot 30.000 km paden over het grondgebied van de huidige staten Argentinië, Bolivia, Chili, Ecuador, Peru en Colombia. In haar meest gesofisticeerde vorm werd het Incapad door de Inca's gebruikt om troepen en gevangenen te transporteren, arbeidsmigratie te stimuleren en de handel tussen specifieke ecologische regio's te bevorderen. Langs het Incapad werd vis vervoerd uit de kustgebieden, quinoa en maïs van de hoogteplateaus en kruiden en vlees uit het Amazonewoud. Het Incapad was een levend bewijs van interculturele uitwisseling op basis van economische coördinaten, rekening houdend met de gigantische ecologische en culturele verscheidenheid van het gebied en met een grote impact op alle bevolkingsgroepen die zich van het pad bedienden.

El Niño zette de beschavingen van de Andes periodiek onder druk. Dat is een weersfenomeen dat zich meestal rond de kerstperiode voordoet (vandaar: het kerstkind). De kusten van Peru en Chili staan onder invloed van de Humboldtstroom in de Stille Oceaan. Die brengt koud water aan de kusten, dat rijk is aan zuurstof, maar ook, in de diepere lagen, warmer water, dat voor plankton zorgt. Het resultaat bestaat uit grote visvoorraden. Die zijn op hun beurt voeding voor vogels. Tussen haakjes, de mest of *guano* op de Chincha-eilanden voor de kust van Peru was aan het einde van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw een gewild exportproduct waarmee Peru deelnam aan de toenmalige wereldwijde modernisering van de landbouw. Om de zeven tot elf jaar wordt de Humboldtstroom echter verstoord door een warme oceaanstroming (El Niño) die aan de oppervlakte komt en het koude water aan de kusten verdringt. Het gevolg is een massale sterfte van vissen, zeedieren en vogels. Daardoor veranderen in de kustgebieden de ecologische parameters drastisch en worden bestaande overlevingsmodellen flink op de proef gesteld. De periodieke opwarming van het kustwater leidt bovendien tot woestijnvorming aan de kuststrook en stijgingsregens in het Andesgebergte, met onder meer erosie en aardverschuivingen tot gevolg. Het verdwijnen van grote beschavingen in pre-Columbiaans Peru wordt onder meer aan dergelijke ecologische catastrofes toegeschreven. De Inca's hadden voor die rampen een woord, *pachacuti*. Het is de uitdrukking van hun wereldbeeld: grote beschavingen vergaan door natuurrampen.

Als weersfenomeen is El Niño goed gedocumenteerd sinds de achttiende eeuw en het is nog steeds een uitermate belangrijke factor van klimaatverandering.

De expansie van het Incarijk startte tijdens de vijftiende eeuw vanuit Cuzco, centraal gelegen in het Andesgebergte, op de grens tussen Peru en Bolivia. Gedurende een kleine eeuw, van ongeveer 1440 tot 1532, was het een imperium met langeafstandsverbindingen van vele duizenden kilometers aan de hele westkust van Zuid-Amerika en verbindingen via het hooggebergte naar het oerwoud van de Amazonerivieren. Het was qua omvang groter dan de klassieke Romeinse en Han-Chinese rijken. Dat grote netwerk was geen eengemaakte staat met een homogene bevolking. Het was een rijk dat samengesteld was uit zeer diverse culturele en ecologische gebieden en als zodanig een intercultureel imperium. Gedurende een kleine eeuw slaagden de Inca's erin dat veelzijdige rijk te beheersen door hun organisatietalent op het Incapad, door tributrelaties, maar eveneens door regelrechte oorlogvoering. Dat laatste leidde tot nieuwe mengvormen van culturen en religies, bijvoorbeeld als hele bevolkingsgroepen om politieke of economische redenen naar heel andere regio's binnen het Incarijk verplaatst werden of vrijwillig verhuisden. Omdat alle mogelijke ecologische zones binnen het bereik van de Inca's lagen, waren dus ook alle mogelijke soorten voedselproducten voorradig. De exploitatie van zilver gaf het rijk een eigen glans. Van transoceanische contacten van de Inca's is niets bekend, maar omdat het rijk langs het Incapad gelegen was, was het sowieso in de vijftiende eeuw een van de grote interculturele routes op aarde. De Stille Oceaan, het Andesgebergte, zuidelijk Vuurland en de noordelijke, moeilijk te bevaren Golf van Panama en zuidelijke Caraïbische Zee waren haar fysieke grenzen, maar daarbinnen was het een miniglobaliseringswereld.

Het Incarijk ging in 1532 roemloos ten onder. Een pokkenepidemie doodde miljoenen onderdanen en ook de Incaleider zelf. Gewapend met artillerie en omdat ze paarden hadden, was het voor de meedogenloze Spaanse conquistadores een koud kunstje om het restant van het Incaleiderschap op de knieën te dwingen en de macht over te nemen. De Spaanse kolonistoren hadden snel door dat de infrastructuur van het Incapad en de mobiliteit die het bevorderde in hun voordeel was bij het uitbouwen van arbeidssystemen in landbouwzones en van routes om het zilver uit de mijnen van Potosí te transporteren. In het licht van de Atlantische ruimte hebben de millennia oude Peruaanse uitwisselingsscenario's in de Andes een bijzondere betekenis. Omdat de Spaanse kroon het in de jaren 1530 annexeerde als een van haar meest begeerde gebieden, bleven de herinnering aan en de praktijken van de Incabeschaiving goed bewaard. Omdat die op haar beurt gebaseerd was op de interculturele ervaringen op het Incapad, in de omgang met El Niño en het slimme gebruik van ecologisch zeer verscheiden regio's, was de Incacultuur een geheugenbox van experimenten in langeafstandscontacten. De Spanjaarden maakten er dankbaar gebruik van en het belang ervan heeft zich sinds de zestiende eeuw in het collectieve geheue-

gen van de mensheid genesteld. Het Incapad illustreert dat uitwisselingszones veel baat hebben bij de opeengestapelde ervaring van handelaars, politici en priesters met uitgesleten routes. Het toont anderzijds in haar opeenvolging van beschavingen, die soms plots verdwenen, dat de tijdelijkheid van politiek bestuur geen afbreuk doet aan de continuïteit op de lange termijn van interessante uitwisselingstrajecten.

De omvang van de netwerken op het Incapad komt in een nog nadrukkelijker licht te staan als de vergelijking gemaakt wordt met de andere regio's van grootschalige uitwisseling op het Amerikaanse continent vóór Columbus. De prominentste daarvan lagen in Centraal-Amerika, maar zijn van veel recentere datum dan de oude Peruaanse. In Midden-Amerika ontstonden vanaf omstreeks 1000 v.o.t. culturen die onderling zeer verscheiden waren en in sterk uiteenlopende ecologische zones voorkwamen. De Olmeken in Centraal-Mexico en Zapoteken en Maya's in het zuiden van Mexico bestreken elk uitgestrekte gebieden. De onderlinge contacten tussen deze culturen waren echter gering. In de vallei van Oaxaca was de staat van de Zapoteken, met als hoofdstad Monte Albán, vanaf ongeveer 400 v.o.t. een van de eerste complexe samenlevingen in Centraal-Amerika. Toen relaties ontstonden tussen de Zapoteken en Teotihuacan in Centraal-Mexico en de Maya's in het zuidoosten, kwam een intercultureel netwerk tot stand. Geleidelijk domineerde de stad Teotihuacan dit systeem in de periode 200-600. Het was gedurende enkele eeuwen een wereldstad van ongeveer 200.000 inwoners en met relaties van Guatemala tot het noorden van Mexico. In de achtste eeuw plunderden invallers de stad en nadien viel zij langzaam tot een ruïne. De Tolteken waren het belangrijkste krijgshaftige volk dat vanaf de achtste eeuw de fakkel overnam in Centraal-Mexico. Maar het was er een broeihaard van interacties en confrontaties tussen vele volkeren, migranten, nieuwkomers en vertrekkers. Van ongeveer 500 tot 1500 was dit Midden-Amerikaanse wereldsysteem uniek. Het oefende invloed uit tot ver in Noord-Amerika. Langs de rivieren Mississippi, Missouri en Ohio hadden de bewoners van Midden-Amerika contact met stedelijke centra in Noord-Amerika, waarvan Cahokia in Illinois het omvangrijkste was.

Het sluitstuk van de Midden-Amerikaanse beschaving was de Aztekencultuur. De Mexica of Azteken (deze laatste naam verwijst naar hun legendarische plaats van oorsprong, Aztlán, de plaats van de zeven legendarische grotten) waren migranten uit het noordwesten, die in de dertiende eeuw in Centraal-Mexico aankwamen. In het midden van de veertiende eeuw vestigden ze zich op een eiland in het Texcocomeer en stichtten er de stad Tenochtitlan. Met vruchtbare modder van de bodem van het meer legden ze *chinampas* of tuinen aan, waar ze het hele jaar door maïs, bonen, tomaten en pepers kweekten. In de vijftiende eeuw ondernamen de oorlogszuchtige Mexica veroveringstochten naar het zuidwesten en de kusten, tot ze bijna heel Midden-Amerika beheersten. Via tribuutsystemen werden naburige volkeren onderworpen. Wie het tribuut weigerde te betalen, kreeg militaire strafexpedities